

FONOLOGIE popisuje a vysvětluje:

Vnitřnějazyková perspektiva

- jak jsou zvukové prvky využity v jazyce (jakou mají funkci)
- jaká je zvuková struktura významových jednotek

Mezijazyková perspektiva

- čím se jazyky od sebe zvukově liší a co mají společného

Perspektiva uživatele jazyka

- jak je zvuková podoba jazyka uložena v mozku
- jak se zvuková podoba jazyka osvojuje (učí)

Vývojová perspektiva

- jak se zvuková podoba jazyka vyvíjí a mění

ZÁKLADNÍ PŘEDPOKLAD LINGVISTICKÉ ANALÝZY

Unikátní jazykové projevy lze
rozdělit na posloupnost
menších jednotek,
které se **opakují**

= proces **segmentace**

= proces **zobecnění**

(dělení na určité úrovni skončí)

SEGMENTACE A ZOBECNĚNÍ VE FONOLOGII

- dělení primárně podle zvukových (fonetických) vlastností
- každá vydělená jednotka by měla být souborem unikátních zvukových vlastností
 - promluva > promluvový úsek > přízvukový takt > slabika > segment (hláska/foném)
- nerozhodují ale jen zvukové vlastnosti, ale i funkce, struktura a prediktabilitnost
 - [ʔoko] *oko* × /oko/ (ráz není fonémem)
 - [p^hæk] *pack* × /pæk/ (aspirovanost není fonologickou vlastností)
- fonologické dělení není nutně shodné s gramatickým či pravopisným členěním
 - /smar.ʈi.nem.se ne.znā / *s Martinem se nezná*

- při zobecnění se některé vlastnosti jevů vyhodnocují jako relevantní (podstatné), jiné jako irelevantní (nepodstatné)

Kritéria pro odlišení relevantních a irelevantních vlastností:

Fonetika

- primárně zvuková podobnost
- výskyt v jazycích světa

Fonologie

- primárně funkce a neprediktabilnost
- sekundárně zvuková podobnost

ZÁKLADNÍ UŽITÍ ZVUKOVÝCH PRVKŮ

paradigmatické	syntagmatické	fonostylistické
= odlišují jednu významovou jednotku od druhé	= signalizují nebo určují způsob, jakým je proud řeči organizován do posloupnosti jednotek	= signalizují různé příznaky významových jednotek (např. expresivnost, původ slov, vlastnosti mluvčího, apel na posluchače atd.)
<ul style="list-style-type: none"> • distinktivní funkce 	<ul style="list-style-type: none"> • kulminativní funkce • delimitativní funkce 	<ul style="list-style-type: none"> • expresivní funkce • apelativní funkce a další funkce

paradigmatická fce	syntagmatická fce	fonostylistická fce
<ul style="list-style-type: none"> • volný přízvuk v ruštině 	<ul style="list-style-type: none"> • přízvuk na první slabice v češtině 	<ul style="list-style-type: none"> • přízvuk na předposlední slabice v češtině
<ul style="list-style-type: none"> • arabština [saʔ] „zhoršilo se to“ [sam] „jedovatý“ [sad] „převládlo“ 	<ul style="list-style-type: none"> • čeština [sʔok] z <i>ok</i> × [sok] <i>sok</i> [sʔuxɛm] <i>s uchem</i> × [suxɛm] <i>suchem</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • angličtina <i>what is it</i> [wɒʔ ɪz ɪʔ] <i>better</i> [bɛʔə]
<ul style="list-style-type: none"> • stoupavá × klesavá intonace <i>To je pes.</i> × <i>To je pes?</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • melodém neukončující × ukončující <u><i>To je pes, který neštěká.</i></u> × <u><i>To je pes.</i></u> 	<ul style="list-style-type: none"> • intonace užívaná např. pro uspávání dítěte

PREDIKTABILNOST

- vlastnost A je prediktabilní, pokud je odvoditelná od vlastnosti B
- A může být logický důsledek B nebo doprovodná vlastnost B
- ve fonologii jsou relevantní nepredikovatelné vlastnosti, tj. **soběstačné/autonomní** vlastnosti neodvoditelné od jiných vlastností
- ve fonologii jsou tyto vlastnosti **zvukové**, nikoliv významové
- prediktabilnost je vždy vázaná na konkrétní jazyk, tj. to, co je prediktabilní v jednom jazyce, nemusí být v jiném

Příklady prediktability

čeština:

- orálnost u frikativ
- okluzivnost u nazál
- znělost u sonor
- zaokrouhlenost u vokálů

angličtina:

- aspirovanost a glotalizovanost u okluziv

<i>aspirované napjaté</i>	<i>neaspirované napjaté</i>	<i>neaspirované nenapjaté</i>	<i>glotalizované napjaté</i>
[p ^h ɪt] „jáma“	[spɪt] „plivat“	[bɪt] „kousek“	[ræʔp] „rap“
[t ^h ɪt] „skřivan“	[stɪt̚] „šít“	[dɪt] „tečka“	[ræʔt] „krysa“
[k ^h ɪt] „sada“	[skɪt] „žert“	[gɪt] „lotr“	[ræʔk] „držák“

Fonetické jednotky	Fonologické jednotky	
primárně definované zvukovými vlastnostmi	primárně definované svou funkcí	
hláska	(alo)fon	foném
zvuková jednotka jako soubor artikulačních a akustických vlastností [n], [m]	hláska, která má <i>distinktivní funkci</i> , tj. schopnost odlišovat význam [n] <i>náš</i> × [m] <i>máš</i>	soubor/množina (alo)fonů /n/ = {[n], [ŋ]}

MOŽNOSTI PŘÍŘAZENÍ HLÁSEK K FONÉMŮM

	A různé fonémy		B alofony		
	[x]	[y]	[x]	[y]	
	↓	↓	↘ ↙		
	/x/	/y/	/x/		
angličtina	[n]	[ŋ]	[n]	[ŋ]	čeština
	↓	↓	↘ ↙		
	/n/	/ŋ/	/n/		

[x] a [y]: různé fonémy nebo alofony jednoho fonému?

jsou v komplementární distribuci?

ANO

NE

splňují další podmínky?

(fonetická podobnost, distinktivní funkce, alternace, popř. další)

rozlišují význam?

(je mezi nimi opozice/komutace?)

NE

ANO

ANO

NE

poziční
alofony
(varianty)

samostatné fonémy

volné
alofony
(varianty)

KOMPLEMENTÁRNÍ DISTRIBUCE

- dvě hlásky jsou v komplementární distribuci, pokud se jedna hláska vyskytuje v kontextu, ve kterém se nevyskytuje hláska druhá a naopak

čeština:

<i>neslabičné likvidy</i>	<i>slabičné likvidy</i>
V, V, #_C	C_C, C_#
[rum] <i>rum</i>	[pṙst] <i>prst</i>
[vor] <i>vor</i>	[pɛtr̩] <i>Petr</i>
[rtɪ] <i>rty</i>	

V = vokál, C = konsonant, # = hranice slov

angličtina:

<i>aspirované nezn.</i>	<i>neaspir. neznělé</i>	<i>neaspir. znělé</i>	<i>nezn. glotaliz.</i>
#_V	s_V	#_V	V_#
[p ^h ɪt] „jáma“	[spɪt] „plivat“	[bɪt] „kousek“	[ræʔp] „rap“
[t ^h ɪt] „skřivan“	[stɪtʃ] „šít“	[dɪt] „tečka“	[ræʔt] „krysa“
[k ^h ɪt] „sada“	[skɪt] „žert“	[gɪt] „lotr“	[ræʔk] „držák“

florentská italština:		výskyt [x]	výskyt [k]
		V_V	#_C, C_V, V_C
[laxasa] „ten dům“	[kwando] „kdy“	a_a	#_w
[poxo] „malý“	[kapella] „kaple“	o_o	#_a
[bixa] „stoh“	[blancko] „bílý“	i_a	ŋ_o
[amixo] „přítel“	[makkina] „stroj“	i_o	a_k
[fixi] „fíky“	[kabina] „kabina“	i_i	k_i
[kwuoxo] „kuchař“			

OPOZICE

- komunikačně relevantní rozdíl mezi dvěma a více jednotkami
[n] × [m] v češtině: [na:ʃ] *náš* × [ma:ʃ] *máš*
- obvykle se pojí s významovými rozdíly, ale nemusí
fučet × *fičet*
- ne každý rozdíl mezi zvukovými prvky je komunikačně relevantní v daném jazyce
[r] × [R] při ráčkování v češtině
- to, co je komunikačně relevantní v jednom jazyce, nemusí být komunikačně relevantní v jazyce jiném

angličtina	čeština
[n] × [ŋ]	hlásky existují (srov. <i>banka</i>), ale
[sɪn] <i>sin</i> × [sɪŋ] <i>sing</i>	není mezi nimi opozice

KOMUTACE/SUBSTITUCE

- náhrada jednoho zvukového prvku v určitém kontextu za druhý tak, že se změní význam nebo identita výchozí významové jednotky

Komutační/substituční test

	#_ε	ε_#
[p]	[pɛs] <i>pes</i>	[lɛp] <i>lep</i>
[b]	[bɛs] <i>bez</i>	–
[f]	[fɛs] <i>fez</i>	[lɛf] <i>lev</i>
[v]	[vɛs] <i>vez</i>	–
[m]	[mɛs] <i>mez</i>	[lɛm] <i>lem</i>
[t]	[tɛn] <i>ten</i>	[lɛt] <i>let i led</i>
[d]	[dɛn] <i>den</i>	–
[s]	[sɛn] <i>sen</i>	[lɛs] <i>les i lez</i>
[z]	[zɛn] <i>zen</i>	–
[n]	[nɛs] <i>nes</i>	[lɛn] <i>len</i>

Výskyt dvou hlásek ve stejném kontextu neznamena, že mezi nimi je komutace/opozice!

VOLNÉ ALOFONY/VARIANTY

- hlásky, které se vyskytují ve stejném kontextu, ale jejich záměna nevede ke změně významu

čeština: [tramvaj] × [tramvaj] *tramvaj*
[hodɲɛ] × [hoɲɛ] *hodně*

- mohou být odlišné stylisticky, sociálně, regionálně, individuálně atd.

čeština: [ruka] × [Ruka] *ruka* (= individuální varianta)
[biɪ] × [biɯ] *byl* (= nářeční varianta)

angličtina: [betə] × [beʔə] *better* (= sociální/regionální varianta)

Hlásky, které jsou v komplementární distribuci, nemusí nutně tvořit jeden foném!

čeština: [n] × [ŋ]		
	#_a	a_k
[m]	[mat] <i>mat</i>	[mamka] <i>mamka</i>
[n]	[nat] <i>nad</i>	–
[ɲ]	[ɲad-] <i>ňadra</i>	[baɲka] <i>baňka</i>
[ŋ]	–	[baŋka] <i>banka</i>

poziční alofony jednoho fonému /n/

angličtina: [h] × [ŋ]		
	#_i	ɪ_#
[m]	[mi:t] <i>meat</i>	[k ^h ɪm] <i>Kim</i>
[n]	[ni:t] <i>neat</i>	[k ^h ɪn] <i>kin</i>
[ŋ]	–	[k ^h ɪŋ] <i>king</i>
[h]	[hi:t] <i>heat</i>	–

alofony různých fonémů /ŋ/ a /h/

DALŠÍ KRITÉRIA PRO URČENÍ TOHO, ZDA JSOU DVĚ HLÁSKY ALOFONY JEDNOHO FONÉMU:

1) Fonetická podobnost

- dvě hlásky je možné pokládat za alofony jednoho fonému, pokud jsou si foneticky podobné
- problém je ale v tom, jak určit míru podobnosti

<i>aspirované napjaté</i>	<i>neaspirované napjaté</i>	<i>neaspirované nenapjaté</i>	<i>glotalizované napjaté</i>
[p ^h ɪt] „jáma“ [t ^h ɪt] „skřivan“ [k ^h ɪt] „sada“	[spɪt] „plivat“ [stɪtʃ] „šít“ [skɪt] „žert“	[bɪt] „kousek“ [dɪt] „tečka“ [gɪt] „lotr“	[ræʔp] „rap“ [ræʔt] „krysa“ [ræʔk] „držák“

2) Distinktivní funkce

- dvě hlásky je možné je pokládat za alofony jednoho fonému, pokud mají stejnou, resp. nerozdílnou distinktivní funkci
- distinktivní funkce je dána mírou možných opozic mezi hláskami

	#_ε	ε_#
[p]	[pεs] <i>pes</i>	[lεp] <i>lep</i>
[b]	[bεs] <i>bez</i>	–
[f]	[fεs] <i>fez</i>	[lεf] <i>lev</i>
[v]	[vεs] <i>vez</i>	–
[m]	[mεs] <i>mez</i>	[lεm] <i>lem</i>

→ [p] v *pes* odpovídá jiné fonologické jednotce než [p] v *lep*

3) Vztahy v systému jazyka / alternace

- dvě hlásky je možné je pokládat za alofony jednoho fonému, pokud se střídají ve tvarech jedné významové jednotky

čeština:	[v η na] <i>vana</i>	[va η ka] <i>vanka</i>
	[bra:na] <i>brána</i>	[bra η ka] <i>branka</i>
	ale taky	
	[l η ka] <i>Lenka</i>	[l η n ϵ k] <i>Lenek</i> (gen. pl.)
		nikoliv [l η n ϵ k]
korsičtina:	[kaza] „dům“	[u gaza] „ten dům“
	[dente] „zub“	[a δ ente] „ten zub“

DISTINKTIVNÍ RYSY FONÉMŮ

- paradigmatické vlastnosti, kterými se fonémy v rámci celého jazykového systému liší jeden od druhého
- foném je soubor distinktivních rysů (DR)
- každý foném odpovídá unikátnímu souboru DR

- DR se obvykle zakládají na artikulačních nebo akustických vlastnostech alofonů (realizací) fonémů, ale mají fonologické opodstatnění

Fonologické opodstatnění DR

1) DR uspořádávají fonémy do systému, zjednodušují tím popis a vyjadřují vztahy mezi fonémy

	labiální		alveolární		palatální		velární	
	N	Z	N	Z	N	Z	N	Z
explozivní	/p/	/b/	/t/	/d/	/tʰ/	/dʰ/	/k/	/g/
frikativní	/f/	/v/	/s/	/z/	/š/	/ž/	/x/	/h/
afrikátní			/c/	/dz/	/č/	/dž/		
nazální	/m/		/n/		/ň/			

/r/ „vibrantní“, /l/ „laterální“, /j/ „aproximantní“, /ř/ „spirantní“

2) DR umožňují vyjádřit fonologická pravidla a alternace

	labiální		alveolární		palatální		velární	
	N	Z	N	Z	N	Z	N	Z
explozivní	/p/	/b/	/t/	/d/	/tʰ/	/dʰ/	/k/	/g/
frikativní	/f/	/v/	/s/	/z/	/š/	/ž/	/x/	/h/
afrikátní			/c/	/dz/	/č/	/dž/		
nazální	/m/		/n/		/ň/			

Distribuční pravidlo:

„palatální konsonanty se v češtině spojují se zadními vokály pouze 1) na hranicích morfémů (*zeťů*), 2) v expresivních slovech (*d'ubat*) a 3) v přejímkách (*talk show*)“ (výjimky jsou historicky vysvětlitelné)

Další příklad:

/x/ se realizuje jako velára, /h/ jako laryngála, ale fonologicky se chovají jako ostatní znělostní páry:

[bota] <i>bota</i>	[bot] <i>bot</i>
[voda] <i>voda</i>	[vot] <i>vod</i>
[kosa] <i>kosa</i>	[kos] <i>kos</i>
[koza] <i>koza</i>	[kos] <i>koz</i>

[pi:xa] <i>pýcha</i>	[pi:x] <i>pých</i>
[piha] <i>piha</i>	[pix] <i>pyh</i>

- distinktivními rysy tedy **nejsou** vlastnosti, 1) které neodlišují význam a 2) které jsou prediktabilní (odvoditelné) od jiných fonologických vlastností

čeština

- znělost u sonor (všechny sonory jsou znělé)
- zaokrouhlenost u vokálů (přední vokály jsou vždy nezaokrouhlené, zadní vždy zaokrouhlené)
- slabičnost u likvid (slabičné vždy v kontextech C_C, C_#)

angličtina

- aspirovanost u okluziv (aspirované vždy na začátku slova v přízvučné slabice)
- délka u vokálů (vokály jsou vždy dlouhé před napjatými okluzivami)

Dvě odlišná pojetí DR

a) *binaristická + univerzalistická*

- Roman Jakobson, Noam Chomsky, generativní fonologie
- DR mají hodnoty +/–, popř. 0 (např. +znělý, –zaokrouhlený)
- univerzální soubor DR pro všechny jazyky; jazyky se liší hodnotami DR

b) *nebinaristická + jazykově specifická*

- Nikolai Trubeckoj, André Martinet, funkční fonologie
- DR nemají hodnoty +/–; každý DR vyjadřuje svou hodnotu (např. neznělý × znělý, nezaokrouhlený × zaokrouhlený)
- DR odrážejí opozice mezi fonémy v konkrétním jazyce
- proto je soubor DR pro každý jazyk odlišný

DR pro češtinu z hlediska funkční fonologie (výběr)

	labiální		alveolární		palatální		velární	
	N	Z	N	Z	N	Z	N	Z
explozivní	/p/	/b/	/t/	/d/	/tʰ/	/dʰ/	/k/	/g/
frikativní	/f/	/v/	/s/	/z/	/š/	/ž/	/x/	/h/
afrikátní			/c/	<u>/dz/</u>	/č/	<u>/dž/</u>		
nazální	/m/		/n/		/ň/			

/r/ „vibrantní“, /l/ „laterální“, /j/ „aproximantní“, /ř/ „spirantní“

Opozice

- komunikačně relevantní rozdíl mezi dvěma a více zvukovými prvky
- tento rozdíl se může projevovat v různých kontextech
- v některých kontextech ale nemusí být planý

NEUTRALIZACE

- zrušení/neplatnost opozice mezi dvěma a více fonologickými jednotkami (nejčastěji fonémy)
- neutralizace mezi fonémy se projevuje tím, že některé z jejich distinktivních rysů nejsou v určitých kontextech fonologicky relevantní (nerozlišují význam nebo jsou prediktabilní)

	#_ε	ε_#
[p]	[pɛs] <i>pes</i>	[lɛp] <i>lep</i>
[b]	[bɛs] <i>bez</i>	–
[f]	[fɛs] <i>fez</i>	[lɛf] <i>lev</i>
[v]	[vɛs] <i>vez</i>	–
[m]	[mɛs] <i>mez</i>	[lɛm] <i>lem</i>
[t]	[tɛn] <i>ten</i>	[lɛt] <i>let</i>
[d]	[dɛn] <i>den</i>	–
[s]	[sɛs] <i>ses</i>	[lɛs] <i>lez</i>
[z]	[zɛn] <i>zen</i>	–
[n]	[nɛs] <i>nes</i>	[lɛn] <i>len</i>

→ **neutralizace znělosti** (= zrušení fonologického rozdílu mezi neznělými a znělými fonémy)

kontextuální neutralizace znělosti

- v sousedství znělých nebo neznělých konsonantů
- doloženo v mnoha jazycích
- vliv koartikulace a ekonomie výslovnosti
- nechuť ke skupinám konsonantů (obstruentů) o rozdílné znělosti
- obvykle jen Neznělý + Neznělý nebo Znělý + Znělý
např. [pk] *žabka* × [zb] *prosba*

poziční neutralizace znělosti

- v určité pozici ve slabice nebo slově, obvykle na konci slov
- doloženo např. ve většině slovanských jazyků
- dále např. v němčině, nizozemštině, katalánštině
- v těchto jazycích jsou koncové konsonanty (obstruenty) neznělé
např. něm. *bunt* „pestrý“ × *Bund* „spolek“, obě [bunt]

existují i jiné neutralizace než znělosti (např. palatalizovanosti u konsonantů v ruštině nebo nazalizovanosti vokálů ve francouzštině)

FONOTAKTIKA

- část fonologie zabývající se syntagmatickými vlastnostmi fonologických segmentálních jednotek (fonémů).

Úkoly fonotaktiky

- 1) Popsat pravidelnosti a omezení ve výskytu (distribuci) fonémů a jejich vzájemných kombinací v konkrétním jazyce a napříč jazyky.
- 2) Popsat strukturu jednotek vyššího řádu (slabik, morfémů, slov atd.).
- 3) Vysvětlit, proč tyto pravidelnosti a omezení existují.

Kombinace dvou konsonantů na začátku anglických slov

okluziva
frikativa
(kromě /s/, /h/)

+

/r/

try, break
frozen, thrust

labiála
(kromě /v/, /m)
velární okluziva

+

/l/

please, fly
cloud, glide

/s/

+

neznělá
okluziva

sport, start

/k/

/θ/

+

/w/

quick, thwack

Struktura slabiky v češtině

jádro slabiky = vokál

(C)(C)(C)(C)(C)V(C)(C)(C)

/a/ *a*

/pes/ *pes*

/dva/ *dva*

/strax/ *strach*

/pštros/ *pštros*

/fskvjet/ *vzkvět*

/pást/ *pást*

/vojsk/ *vojsk*

jádro slabiky = likvida

(C)(C)C_l(C)(C)

/hr̩/ (*být*) *hr*

/v_lk/ *vlk*

/tv̩rs/ *tvrz*

/čtv̩rt/ *čtvrť*

/hr̩st/ *hrst*

viz též sonoritní uspořádání slabiky

Defektivní distribuce

- pravidelný nevýskyt jazykového prvku nebo jazykových prvků v nějakém kontextu

čeština: /t̥/, /d̥/ před /é/, /ó/
 /j/ po slabičných likvidách

angličtina: /ŋ/ na začátku slov
 /t/, /d/ před /l/

SUPRASEGMENTÁLNÍ FONOLOGIE

- zkoumá fonologické využití suprasegmentální zvukových prostředků

distinktivní fce

= zvukový prvek
rozlišuje význam slov

- volný přízvuk
v ruštině
muka × muka
(„muka“ × „mouka“)
- tóny v tónových
jazycích (např.
čínština)
/ma¹/ × /ma²/
(„matka“ × „konopí“)

kulminativní fce

= zvukový prvek
signalizuje přítomnost
významové jednotky

- pevný přízvuk v latině
vidēre × volucris
(„vidět“ × „pták“)

delimitativní fce

= zvukový prvek
signalizuje hranici
významové jednotky

- pevný přízvuk češtině
*okolo vráték ×
o kolovráték*
- klesavá intonace
v češtině
*To je pes. × To je pes,
který neštěká.*

MORFO(FO)NOLOGIE

- zkoumá fonologickou stavbu významových jednotek
- především pak variabilitu v podobě významových jednotek
- **alternace** = střídání zvukových prvků ve tvarech jedné významové jednotky

-

fonologicky podmíněné (syntagmatické)

- lze vysvětlit jako vliv fonologického prostředí

[bra:na]~[braŋka] *brána ~ branka*

[ba:ba]~[bapka] (*bába ~ babka*)

[voda]~[vot] (*voda ~ vod*)

lexikálně/gramaticky podmíněné (paradigmatické)

- závislé na gramatické kategorii, syntaktické pozici nebo významu

ruka ~ ruce ~ ručka (/k/~c~/č/)

bába ~ bábě (/b~/bj/)

Nymburk ~ nymburský (/k~/∅)

- z historického hlediska však obvykle fonologicky podmíněné

